

חינוך בלתי פורמלי – בין תאוריה לפרקטיקה: היבטים חינוכיים, פסיכולוגיים וייעוציים

שי אפרת

תקציר

מאמר זה עוסק בהיבטים שונים של החינוך הבלתי פורמלי מנקודות מבט מגוונות שהילד והנער במרכזן. הוא סוקר את עיקרי המאפיינים, הרכיבים התאורטיים והמעשיים והגישות המגוונות של החינוך הבלתי פורמלי. מוצגת כאן תפיסה חדשה הקוראת ומכוונת לשילוב של החינוך הבלתי פורמלי עם החינוך הפורמלי, מתוך הטמעת עקרונות החינוך הבלתי פורמלי בחינוך הפורמלי ומתן הזדמנויות חינוכיות שוות לכלל הילדים והנוער באופן שייתן פתרון חינוכי מיטבי לילדים ולנוער וימצה את הטוב שבשתי הגישות.

חלקו המרכזי של היועץ החינוכי כמקדם את שילוב הגישה הבלתי פורמלית במערכת החינוך הפורמלית הוא נדבך חשוב בקידום גמישות פדגוגית ורווחה נפשית. המאמר הוא בעיקרו מאמר דעה. הוא נשען על ניסיוני האמפירי רב-השנים כמדריך, כיועץ וכמנהל בחינוך הבלתי פורמלי, וכמורה, מטפל רגשי ויועץ חינוכי בחינוך הפורמלי.

מילות מפתח: חינוך; חינוך פורמלי; חינוך בלתי פורמלי; ילדים.

מבוא

מהו חינוך?

לפני שנתחיל לדבר על חינוך פורמלי ובלתי פורמלי ונבחן את ההבדלים ביניהם ננסה להגדיר מהו חינוך. לפי הגדרתי, חינוך הוא תהליך מתמשך של למידה רגשית, עיונית, מעשית וחברתית. בתהליך זה האדם רוכש ידע, מיומנויות, ערכים, עמדות, דפוסי התנהגות, נורמות ומוסר. תהליך זה משפיע רבות על עיצוב אישיותו של האדם ועל התנהגותו. חינוך הוא תהליך שבו אנו מלמדים ילדים להבחין בין טוב לרע כדי שיהפכו לאנשים חיוביים ומוסריים בבגרותם. מכאן שכל מי שמתיימר להגדיר את עצמו מדריך, מורה או מחנך צריך להיות אמון על הקניית ערכים ודרכי התנהגות מוסרית. יאנוש קורצ'אק, המחנך הדגול שנספה בשואה במחנה המוות טרבלינקה עם ילדי בית היתומים שלו מוורשה, הדגיש את היותו של החינוך פעולה תהליכית מכוונת מטרה ואת ההשפעות ארוכות הטווח של החינוך (קורצ'אק, 1973). אם נבחן את תאוריית פירמידת הצרכים של אברהם מאסלו, נראה כי החינוך הוא צורך מרכזי שצריך לבוא לידי סיפוק ומימוש במרבית רובדי הפירמידה, החל משלב הביטחון בקיום הפיזי ועד לשלב האחרון של המימוש העצמי (Maslow, 1963). החינוך אמור לענות על רשימה של צרכים בסיסיים של הילד ושל הנער ובהם הצורך להיות חלק מחברת השווים (בני אותו הגיל), הצורך בהתנסויות אישיות וחברתיות בעלות משמעות, הצורך בקשר ישיר ובלתי אמצעי עם מבוגר משמעותי, הצורך בחוקים ובגבולות, הצורך בעזרה ובתמיכה רגשית, הצורך בחום ואהבה, הצורך להיות מוערך וחשוב, הצורך בחוויות הצלחה, הצורך ברכישת השכלה והצורך בתעסוקה ובעניין.

מהו חינוך פורמלי?

החינוך הפורמלי הוא חינוך מחייב (obligatory education). הוא מתנהל במסגרות חינוך רשמיות הנמצאות בחוק חינוך חובה (תש"ט–1949) ותיקוניו ברבות השנים (הכנסת, 2016). כיום חוק חינוך חובה חל מגיל 3 ועד גיל 18 או סוף כיתה י"ב. בתוך גבולותיו של חוק חינוך חובה נכללים גנים צעירים (גילי 3–4), גנים בוגרים (גילי 5–6), בתי ספר יסודיים (כיתות א'–ו'), חטיבות הביניים (כיתות ז'–ט') ובתי הספר התיכוניים (כיתות י'–י"ב).

מהו חינוך בלתי פורמלי?

החינוך הבלתי פורמלי הוא חינוך רצוני (voluntary education). ההורים אינם חייבים לשלוח את ילדיהם למסגרות החינוך הבלתי פורמלי והילדים אינם חייבים, לפחות להלכה, להשתלב בו. **מבחינה ארגונית** החינוך הבלתי פורמלי הוא חינוך המתנהל במסגרות למיניהן שאינן נתונות לחוק חינוך חובה. לעיתים הוא נקרא גם "חינוך חברתי" / "חינוך קהילתי" / "חינוך המשכיל" / "חינוך משלים". דוגמאות בולטות: צהרונים, פנימיות, מתנסי"ם (מרכזי תרבות נוער וספורט), תנועות נוער, מסגרות חינוך בלתי פורמליות בקיבוצים ובמושבים, חלק מהמסגרות לסיוע לילדים ולנוער בסיכון, קבוצות ומרכזי ספורט תחרותיים, חוגים וכו'. על אף הבלבול הקיים לעיתים קרובות, חשוב ליצור הבחנה מבלדת: חינוך בלתי פורמלי הוא לא בתי ספר דמוקרטיים, בתי ספר אנתרופוסופיים, בתי ספר מוכרים שאינם רשמיים, גנים ובתי ספר ייחודיים כגון גן ובית ספר יער או חינוך ביתי שמשדר החינוך מאשר אותו. כל אלו הם זרמים או גישות חינוכיות בתוך החינוך הפורמלי הנמצאים בחוק חינוך חובה. לדעתי אפשר להגדיר כל מסגרת חינוכית וכל פעילות חינוכית בלתי פורמלית כל עוד מתנהלים בה עקרון הבחירה הרצונית וכל עוד המטרות המוגדרות בה הן מטרות חינוכיות אמיתיות ולא מטרות של רווח כספי. ראוי לומר כי החינוך הבלתי פורמלי הוא נדבך נוסף בעולמו של הילד, נוסף על נדבך המשפחה ועל נדבך החינוך הפורמלי (ראו תרשים 1).



תרשים 1: המעגלים שבהם נמצא הילד או הנער

רכיבים תאורטיים עיקריים של החינוך הבלתי פורמלי

ראובן כהנא (ח"ת, 2012) אומר כי יש קוד/צופן המגדיר את מהותו של החינוך הבלתי פורמלי. קוד זה כולל שמונה ממדים:

1. וולנטריזם: בחירה חופשית של הצטרפות למסגרת החינוכית או עזיבתה.
2. רב־ממדיות: קיומו של מרחב גדול של תחומי פעילות ומיומנויות מגוונות ושוות ערך מבחינת החשיבות וההערכה החברתית שהן זוכות לה.
3. סימטרייה: מגע גומלין בין מבוגרים לילדים הנשען על יחסי שוויון ללא כפייה.

4. דואליזם: קיום בו בזמן של מגמות מסוימות הנראות לעיתים מנוגדות זו לזו. לדוגמה תחרות ושיתוף פעולה.
5. מורטוריום: דחייה של מחויבויות והחלטות לתקופת זמן מסוימת המאפשרת מרחב של ניסוי וטעייה.
6. אינסטרומנטליות אקספרסיבית: פעילות המכוונת להשגת תוצאות של היחיד בעזרת הקבוצה.
7. מודולריות: שימוש מגוון (אקלקטי) בפעילויות מגוונות לפי הנסיבות והאינטרסים המשתנים.
8. סימבוליזם פרגמטי: ייחוס משמעות סמלית לעשייה או המרה של סמלים במעשים יוצרי הזדהות.

ישנם שישה מאפיינים עיקריים שאני מזהה בחינוך הבלתי פורמלי:

1. זמן גמיש ופסק זמן (מורטוריום): השימוש בזמן הוא גמיש ומותאם לנסיבות ולצרכים המשתנים, ללא חובת היצמדות ללוח זמנים או נושאים מחייבים. הילדים יכולים לשהות במסגרת בחופשיות בלי לחץ ובלי מחויבות לפעילות כלשהי.
2. בחירה חופשית: הבחירה האם להצטרף למסגרת הבלתי פורמלית היא החלטה של הילד ואינה על פי חוק חינוך חובה.
3. הקניית ערכים חינוכיים: יש שאיפה לעשות פעולה ממשית מכוונת, להקנות ערכים חינוכיים עם דגש חברתי, קהילתי, אנושי ודמוקרטי.
4. תכנים חברתיים-העשרתיים: התכנים החינוכיים מכוונים לפעילות חברתית בין-אישית ולהעשרת עולמו של הילד בתחומים מגוונים כגון יצירה, אומנות, טבע, ידע עולם, תרומה לקהילה וכו'.
5. למידה התנסותית-חוויתית: שיטת הלמידה נשענת על פעילות אקטיבית של הילדים בתוך המסגרת ומחוצה לה, ועל עידוד יוזמות של הילדים לפעילויות מגוונות שהם יוצרים ומובילים.
6. גישה הוליסטית וחיזוק רגשי: הגישה החינוכית היא גישה סמיטיפולית הרואה את הילד על כל צדדיו, יכולותיו וצרכיו המגוונים. הצוות החינוכי פועל לחזק את החלק הרגשי-חברתי של הילד.

מדוע נחוץ החינוך הבלתי פורמלי?

קרונבך (Cronbach, 1977) הסביר שלא יתקיים שום תהליך קוגניטיבי-אינטלקטואלי מבלי שישותפו בו גם הכוחות המוטיבציוניים והרגשיים של הילד והמתבגר. הבנה זו סוללת את הדרך להגמשת תוכניות הלימודים, שיטות ההוראה וחיפוש דרכים להפיכת התלמידים לפעילים יותר בתהליך הלמידה שהוא מהותו של החינוך הבלתי פורמלי. לדעתו אין לראות בבית הספר מקום שהתלמידים חייבים לבוא אליו כדי לקנות בו השכלה ומיומנויות בלבד, אלא צריך להפוך אותו למקום שתלמידים רוצים לבוא אליו ואף לבלות בו בזמנם החופשי ככל האפשר.

כהן (1999) הגדיר שלוש סיבות עיקריות לקיומו של החינוך הבלתי פורמלי:

1. לטפח ולחזק את ההיבטים הרגשיים בעולמו של הילד הבאים פחות לידי ביטוי בחינוך הפורמלי.
2. להמשיך ולחזק את התהליכים החינוכיים החשובים המתנהלים בחינוך הפורמלי.
3. לתת פתרון חינוכי מובנה בשעות שלאחר בית הספר כשעדיין ההורים אינם בבית ולמנוע הזנחה ועזובה.

היט (Heath, 2001) רואה בחינוך הבלתי פורמלי סביבה חינוכית שלישית נוספת על בית הספר ועל המשפחה ומטרתה להשלים אותן. היא אף טוענת כי אפשר לבנות גשר ביניהן. שמידע ועירם (2004) ושמידע ורומי (2007) מסבירים כי מטרתו של החינוך הבלתי פורמלי ליצור סביבה חינוכית נעימה ומהנה, שבה ירצו ילדים ובני נוער לבלות את הזמן הפנוי העומד לרשותם. בד בבד הם יוכלו לשאוב ולהפיק מהסביבה החינוכית משאבים חינוכיים, תרבותיים ורגשיים חשובים. לפיכך סיסמת החינוך הבלתי פורמלי היא: "פעל ושמח".

ראובן כהנא (2012) טוען כי תופעת הבלתי פורמליות במשמעה הרחב ובה היבטיה החינוכיים, שכיחה בעולם הפוסט־מודרני של היום. זוהי למעשה תגובה חברתית הבאה ליצור משמעות בעולם המודרני הכאוטי בהשוואה לעולם המסורתי הישן. כלומר המסגרות הבלתי פורמליות מסייעות לארגן את עולמו של הילד ולספק לו פתרונות מעבר לשעות בית הספר.

לתפיסתי החינוך הבלתי פורמלי הוא המשלים החברתי־רגשי לחינוך הפורמלי. מתוך כך אלה הן מטרותיו העיקריות:

1. לשמש מסגרת חינוכית העשרתית ובעלת משמעות לשעות שלאחר בית הספר ולחופשות בתי הספר.
2. לחזק כישורים בין־אישיים וחברתיים.
3. להקנות ערכים ולחזק את הצד הרגשי של הילד והנער.
4. למנוע עזובה והזנחה.
5. לחזק את הלכידות החברתית ואת הקהילתיות.

מהם ההבדלים בין החינוך הפורמלי לחינוך הבלתי פורמלי?

לפי כהן (Cohen, 2001), ההבדל נעוץ בחלוקה של פעילויות החינוך הבלתי פורמלי בין התנהלותו בבית הספר או מחוצה לו. לפי למפרט (2009), אלה הם ההבדלים העיקריים: מערכת החינוך הפורמלית מכוונת לעסוק בלמידה בדרכים שאפשר למדוד ולתאר במונחי "תשומה-תפוקה", כמו ציונים, בעוד המערכת החינוכית הלא פורמלית אינה מוכוונת להישגים מספריים. ההוראה במערכת הפורמלית היא מקצועית אקדמית (פרופסיונלית) במהותה ובמערכת הבלתי פורמלית היא אינה כזו בהכרח. רייכל (2009) טוענת כי ההבדל העיקרי הוא בתוכן ובסוג הפעילות הלימודית, ולמעשה אין צורך אמיתי בהפרדה בין שתי הגישות שכן שתיהן נמצאות בתוך כלל המסגרות החינוכיות.

ההגדרות שלי להבדלים בין חינוך פורמלי לבלתי פורמלי

- א. המסגרת החינוכית:** ההבדל בין שני סוגי החינוך נעוץ בעקרון הבחירה. הימצאות הילד או הנער במסגרות החינוך הפורמלי היא מחייבת מתוך חוק חינוך חובה, בעוד ההצטרפות או הפרישה מהחינוך הבלתי פורמלי נתונים לבחירה חופשית של הילד או הנער והוריו. לדוגמה בחינוך הפורמלי הילד ייקרא "תלמיד" בעוד במסגרות החינוך הבלתי פורמלי ייקרא בדרך כלל "משתתף" או "חניך".
- ב. הגישה החינוכית:** ההבדל בין שני סוגי החינוך נעוץ בעקרון הגמישות. הגישה החינוכית הפורמלית היא קשוחה יותר, תובענית יותר ומסתמכת על למידה עיונית, על מדידה ועל ציונים. הגישה הבלתי פורמלית היא רכה יותר, מותאמת צרכים יותר ונשענת על חיזוק ההתפתחות הרגשית-חברתית.
- ג. התוכן:** החינוך הבלתי פורמלי כולל פעילויות שלי"ח (שדה, לאום, חברה) או פעילויות חברתיות/העשרתיות אחרות בתוך בית הספר ומחוצה לו ובאחריותו. בדרך כלל פעילויות אלה מוגדרות "בלתי פורמליות" בעיקר כדי להבדילן מלימודי הליבה, אך הן מתנהלות כאמור בתוך המסגרת החינוכית הפורמלית. מרבית הפעילויות הלימודיות האלה הן באחריות אגף מנהל, חברה ונוער במשרד החינוך. אלה הן דוגמאות בולטות לפעילויות חינוכיות בלתי פורמליות בתוך מערכת החינוך הפורמלית: טיולים, פעילויות העשרה במימון חלקי או מלא של ההורים, המסעות לפולין, מופעים שונים, פעילויות למען הקהילה ועוד.

טבלה 1: ההבדלים המרכזיים בין החינוך הפורמלי לבלתי פורמלי

חינוך בלתי פורמלי	חינוך פורמלי
ההשתתפות והנוכחות במסגרת אינה חובה	ההשתתפות והנוכחות במסגרת היא חובה
הדגש הוא חברתי-ערכי	יש דגש על הישגיות לימודית
ההערכה היא חברתית-התנהגותית	מתנהלות מדידה והערכה של הישגים לימודיים
הגישה היא גמישה והוליסטית	הגישה היא פורמלית – ישירה ותובענית
הלמידה היא התנסותית-חוויתית ופעילה	הלמידה היא בדרך כלל פרונטלית וישירה
התכנים המרכזיים הם חברתיים-העשרתיים	התכנים המרכזיים נשענים על מקצועות הליבה – עברית, אנגלית, מתמטיקה ומדעים
ההכשרה של המדריכים היא בדרך כלל מקצועית למחצה (סמי-פרופסיונלית)	ההכשרה של המורים היא מקצועית אקדמית (פרופסיונלית)
מערכת חינוכית שבה מתנהל פסק זמן (מורטוריום)	מערכת חינוכית מדודת זמן (לחוצה)
מושם דגש על דיאלוג והשפעת הקבוצה החברתית כדרך לפתרון בעיות משמעת והתנהגות. בדרך כלל אין ענישה	ענישה כתגובה על בעיות משמעת והתנהגות היא חלק בלתי נפרד של השיטה
תחלופה גבוהה של צוות המדריכים	תחלופה נמוכה של צוות המורים

<p>המערכת החינוכית פועלת בשעות הצהריים המאוחרות-אחר צוהריים-ערב תשלום הורים גבוה בדרך כלל קבוצות גיל לא אחידות בדרך כלל מערכות לא מפוקחות או מפוקחות פחות יש הרבה פעילויות נפרדות לבנים ולבנות לצד פעילויות משותפות כחלק מהגישה למסגרת אין חובה להשאיר אצלה ילדים שלדעתה אינם מתאימים</p>	<p>המערכת החינוכית פועלת בשעות הבוקר-צוהריים תשלום הורים נמוך בדרך כלל קבוצות גיל אחידות בדרך כלל מערכות מפוקחות על ידי אנשים מקצועיים מבחוץ בדרך כלל אין הפרדה בפעילות בין בנים ובנות למסגרת החינוכית יש חובה להשאיר אצלה כל ילד על פי חוק חינוך חובה</p>
---	--

היתרונות העיקריים של החינוך הבלתי פורמלי הם יכולת הבחירה של המשתתפים, הגישה ההוליסטית והגמישות בפעילויות ובתכנים. החסרונות המרכזיים הם שהוא אינו די מקצועי ושהוא אינו נגיש לכל ילד ונער כי לא כל ההורים יכולים לממן זאת.

רכיבים מעשיים עיקריים של החינוך הבלתי פורמלי

א. הגישה הבלתי פורמלית

הגישה הבלתי פורמלית מאופיינת בקשר קרוב של המבוגר אל הילד או הנער, בהיכרות אישית, בהקשבה, ביצירת דיאלוג ואף בתמיכה רגשית. בדרך כלל יש מקום לומר כי זוהי גישה הוליסטית הרואה את האדם על מכלול צדדיו, צרכיו, קשייו ויכולותיו ושואפת כל העת להעצימו (לויטן, 2016; Bandura, 1977). הגישה הבלתי פורמלית מודגמת בהתייחסות לסגנונות חינוך שונים כפי שמוסבר להלן.

פיתחתי מודל שמבחין בין ארבעה סוגים של גישות שזיהיתי בקרב מורים/אנשי חינוך (ראו טבלה 2).

טבלה 2: מודל גישות חינוך

<p>גישה סמכותית ואוהבת גישה המשלבת סמכות ברורה עם גמישות. גישה זו מבוססת על יכולת להקשבה ושיתוף ויש בה ביטויים בולטים של אהבה כלפי הילדים, נגישות ורצון אמיתי לעזור.</p>	<p>גישה סמכותית ושולטת גישה נוקשה, חסרת פשרות ולעיתים יכולה להיות אף כוחנית. ייתכנו גילויי אהבה ספורדיים מסוימים, אך הם מינוריים ולמעשה משרתים את הצורך הפסיכולוגי הבסיסי של המורה בשליטה.</p>
<p>גישה אוהבת אך חסרת סמכות גישה המאופיינת ברוך ואהבה אך ללא גבולות וללא סמכות אמיתית.</p>	<p>גישה חסרת סמכות ודלת רגש גישה המאופיינת בעיקר בקשר עם התלמידים מבחינה רגשית ובחולשה בנושא בעיות התנהגות.</p>

הגישה המאפיינת את החינוך הבלתי פורמלי כפי שאני חווה אותו היא הגישה הסמכותית אוהבת, ואולם רק למעטים יש גישה כזו באופן טבעי. עם זאת אפשר ללמד ולהכשיר אנשים ולעזור להם לפתח גישה חינוכית כזו גם אם לא ניחנו בה מראש. המפתח לכך הוא פתיחות, מודעות עצמית, נכונות אמיתית ללמוד ולהשתפר ומדריך טוב שיכול ללוות ולכוון.

ב. השיח הבלתי פורמלי

השיח הבלתי פורמלי נשען על הקשבה, דיאלוג, אמפתיה, עידוד ותמיכה. הוא מתחיל מנקודת חיבור רגשית/תוכנית/תרבותית וכו', שאותה המחנך/המורה מחפש בקרב תלמידיו/חניכיו. השיח הבלתי פורמלי מעודד השתתפות ודיבור והוא גמיש בתכנון ובכיוונו על פי התפתחות הדיון. ברמה הקבוצתית הוא מכוון ליצירת אווירה נעימה וגיבוש, וברמה האישית ליצירת קשר בין-אישי והעצמה ולפיתוחם. דוגמה טובה לשיח בלתי פורמלי המכוון גם לעשייה חינוכית בעלת משמעות היא הגן הדיאלוגי. החינוך בגישה הדיאלוגית בגן הילדים מאופיין בשיתוף הילדים בקבלת החלטות על התנהלותם בגן בכל התחומים ולא רק בתחום הלימודי. קבלת החלטות זו לצד משא ומתן בין הגננת לילדים, טומנת בחובה שיח על נושאים אלה: כללי התנהגות, חשיבה משותפת על מוקדי פעילות וכיצד כדאי לעשותם, חגים וכיצד ראוי לחוג אותם והתנהלות הכללית בגן. הלכה למעשה זה יבוא לידי ביטוי בשותפות של הילדים בתכנון פעילויות בגן, בהנחיה של ילדים את חבריהם בקבוצה ובמליאה, במתן משוב של ילדים לילדים לאחר פעילויות שהם מנחים, ובמפגשים אישיים עם הגננת לשם תכנון פעילות שינחה הילד. במילים אחרות יש מקום לומר כי אלה הם המושגים העיקריים שהגישה הדיאלוגית נשענת עליהם: קשב, הנחיה של ילדים, משא ומתן בכל תחומי הגן ששותפים לו גם הילדים, משוב שילדים לומדים לקבל ולתת, רפלקציה שילדים לומדים לעשות על הנחייתם, למידת עמיתים ומיומנויות שיח המונחלות לילדים הכוללות בהן אף שיח פילוסופי (פירסטור ואפרת, 2014).

ג. הלמידה הבלתי פורמלית

הלמידה הבלתי פורמלית היא במהותה למידה התנסותית-חוויתית. לפי קולב (Kolb, 1984), למידה התנסותית (experiential learning) היא תהליך שבו ידע נוצר באמצעות העברה (טרנספורמציה) של ההתנסות. למידה זו יכולה להתנהל בכל מקום – בכיתה, מחוץ לכיתה, בקהילה או בטבע. היא מסתמכת על הפעילות האקטיבית של התלמידים בתהליכי הלמידה כשהמורה הוא למעשה מנחה ומכוון.

עקרונות הלמידה הבלתי פורמלית

- יישום נכון של עקרונות הלמידה המובאים כאן יוצרים סביבה לימודית מכילה ומיטבית.
1. מתן הזדמנויות שוות – לתת לכל תלמיד יכולת לפתח את הכישורונות והכישורים שלו.
 2. עידוד לביטוי עצמי והבעת דעה – יצירת סביבה המעודדת שיח, סבלנות והקשבה.
 3. עידוד ליצירתיות – להדגיש שיש יותר מפתרון אחד לבעיה ושלאפשר לפתור בעיות בדרכים מגוונות.

4. עידוד ליוזמה, קבלת תפקידים ואחריות – לעודד את התלמידים להציע הצעות ולתת רעיונות לפעילויות וללמידה. דוגמה לכך היא פעילות ימ"י – ילדים מלמדים ילדים. הכוונה היא שילדים מעבירים לכיתה שיעור בנושא שקרוב לליבם. החשיבות היא שילדים פועלים ולא פסיביים. אחת הבעיות במעבר בין הגיל הרך לבית הספר היא הפיכתם של הילדים לפסיביים יחסית למה שהיו בשנות הגן. הפסיביות הזו מעכבת ספונטניות, יצירתיות והתפתחות. לכן חשוב להמשיך ולעזור לילדים להיות פעילים ויוזמים ככל האפשר.
5. לעודד משוב הדדי – ללמד את הילדים לתת זה לזה משוב על מעשיהם והתנהגותם בדגש על משוב חיובי.
6. שילוב של למידה מובנית, חצי מובנית ולמידה חופשית – הכוונה היא שהמורה מעביר חלק מהחומר הלימודי בדרך ישירה ופרונטלית, וחלק אחר מוקנה בביצוע משימות של הילדים בקבוצות קטנות או לבדם על סמך החומר שהעביר המורה. חלק מהלמידה היא למידת חקר עצמאית לחלוטין שבמהלכה הילד מחפש את המידע ואוסף ידע על התחום הנלמד.

כלים מרכזיים בלמידה הבלתי פורמלית

- כלים אלו כשהם מופעלים בדרך נכונה ועקיבה, יוצרים סביבה לימודית מכילה ומיטבית:
1. הקשבה: להקדיש זמן מתוכנן לשיח עם הילד ולהתפנות אליו כאשר הוא פונה ומבקש לדבר.
 2. טיפוח קשר אישי: להעמיק בהיכרות עם הילד, עם תחומי העניין שלו ועם משפחתו.
 3. התבוננות וקשר עין: להשקיע זמן בהתבוננות בילדים ולהקפיד שהם יראו שמסתכלים עליהם מתוך עניין וחיבה.
 4. חיזוקים חיוביים, שבחים ומחמאות: חשוב מאוד לחזק את הילד במשוב חיובי הבונה ביטחון ותחושה טובה.
 5. מתן אחריות אישית ומשימות: אחת הדרכים הטובות ביותר לשפר את היכולות ולפתח את הבגרות של הילדים היא לתת להם אחריות אישית הבאה לידי ביטוי בדרך כלל בעשיית תפקידים ומשימות.
 6. לחייך אל הילדים: חשוב מאוד להרבות בחיוך ובמתן מילה טובה לילדים. הילד צריך לראות מבוגר שמחייך אליו ומדבר אליו במילים טובות כדי שירגיש נוח, נינוח ובטוח.
 7. דיאלוג מתמיד עם הילד: חשוב מאוד להרבות בשיח דיאלוגי עם הילד ובעיקר לשמוע אותו באמת ופחות להיות עסוקים בלהשמיע.
 8. התאמת הצרכים האישיים ללמידה: חשוב לזהות את הצרכים הרגשיים והלימודיים של הילדים ולהתאים להם את הלמידה. לדוגמה ילד שיש לו חרדה ממשימות עצמיות, חשוב לשבת לידו ולעזור לו להתחיל את המשימה.
 9. גמישות: גמישות היא בעיקר היכולת לזהות מה הילד צריך בכלל או ברגע נתון ולתת לו את הפתרון הנכון. למשל כשילד מבקש לצאת החוצה להתאוורר מהכיתה, המורה מזהה שזהו צורך אמיתי ולא ניסיון להתחמק ומאפשרת לו זאת.

10. משוב הדדי – משוב ילד עם מורה: יש חשיבות רבה לתת לילד משוב על התנהגותו ועל תפקודו הלימודי והישגיו, אבל בו בזמן יש לתת לו לומר איך הוא מרגיש ומה הוא מרגיש גם כלפי הלימודים, גם כלפי התחום החברתי וגם כלפי המורה. ילד שיקבל מהמורה שלו את התחושה שהוא יכול לתת לו משוב אמיתי וחופשי, ישפר את ביטחונו העצמי והקשר שלו אל המורה יתפתח וישתפר.

הבדלים עיקריים בין למידה פורמלית ובין למידה בלתי פורמלית

השינוי הפסיכורהיסטורי העיקרי בתפיסת הלמידה מתבטא במעבר מגישת למידה שבה המורה הוא זה הנמצא במרכז (teacher center learning), לגישה שבה התלמיד הוא הנמצא במרכז (pupil center learning). לכן בחינוך הבלתי פורמלי הלמידה נשענת על הנחיה דיאלוגית ולא על הוראה פרונטלית. התלמיד נשלח לחקור וללמוד בעצמו בסיוע הנחית המורה.

שלא כגישה של החינוך הפורמלי שלפיה המורה הוא במרכז ועליו להפעיל כל הזמן את הילדים ולגרום להם ללמוד, הרי בלמידה הבלתי פורמלית המורה צריך פשוט לאפשר לילדים את העשייה ומתוכה הם לומדים. דומה הדבר למצב שבו כביכול המורה לא עושה דבר בעוד למעשה הילדים עושים כל כך הרבה!

הלמידה הבלתי פורמלית היא הבדלית (דיפרנציאלית) וגמישה במהותה, כלומר היא מתאימה את עצמה לצרכים המגוונים של הקבוצה והיחיד בתוך הקבוצה. בלמידה הבלתי פורמלית המורה מנהל את הקשר עם הילד בשלושה ממדים במרחב הפיזי של הכיתה: "איתי, לידי ובמרחב" – "איתי" הכוונה להוראה פרטנית ישירה וצמודה "אחד על אחד"; "לידי" הכוונה לילד או קבוצת ילדים קטנה הנמצאת ליד המורה והוא מלמד אותה ביחד כקבוצה או לפי התייחסות אישית לכל ילד על פי סדר; "במרחב" הכוונה למורה שנע במרחב הכיתה בעיקר בעת עבודה אישית ומסייע לתלמידים על פי הצורך. השיטה שבה המורה זו, נע במרחב ומגיע אל התלמידים עדיפה בעיני על פני השיטה שבה הוא יושב ותלמידים באים אליו ביוזמתם או על פי קריאתו.

טבלה 3: סיכום הבדלים עיקריים בין למידה פורמלית ובין למידה בלתי פורמלית

למידה פורמלית	למידה פורמלית
למידה פעילה וחוויתית – למידה המתבצעת בתנועה, במשחק וביצירה	למידה פסיבית – הילדים יושבים ולא זזים, מקשיבים, קוראים וכותבים
למידה במרחבים גמישים ובעיקר מחוץ לכיתה ובטבע	למידה בכיתה
למידה מתוך בחירה חופשית ותחומי העניין של הלומדים	למידה מובנית לפי חומר מוכתב מראש
למידה מתוך בחירה והנאה	למידה מתוך כורח
אין מבחנים ואין ציונים	הילדים נבחנים ומקבלים ציונים

עד כאן סקרתי את מאפייניו העיקריים של החינוך הבלתי פורמלי המוצגים בשלושה ממדים עיקריים. המודל המובא להלן מסכם אותם.

מודל מסכם לממדים העיקריים בחינוך הבלתי פורמלי

1. **ממד המסגרת:** ההצטרפות למסגרת החינוכית היא מתוך בחירה וההשתתפות בפעילויות המגוונות מבחינה הבדלית (דיפרנציאלית) ומתוך רצון חופשי.
 2. **ממד הלמידה:** הלמידה היא התנסותית, חווייתית ופעילה. התלמידים יוזמים פעילויות ופעילים בלמידה. התלמידים מוכוונים להביע את חוזקותיהם בתחומי העניין שלהם.
 3. **ממד הגישה:** הגישה היא הוליסטית, גמישה, מעצימה וחברתית. הגישה החינוכית של המורים היא סמכותית ואוהבת.
- שילוב של שלושת ממדים אלה והבנתם נותן הגדרה ברורה לשאלה מהו חינוך בלתי פורמלי.

פדגוגיה גמישה ותפקידו של היועץ החינוכי בהטמעת הגישה הבלתי פורמלית

חינוך מיטבי מתנהל לדעתי כאשר הדרך החינוכית – כלומר הפדגוגיה, היא גמישה. פדגוגיה גמישה היא פדגוגיה שפועלת בדרך מיטבית בקבוצות גיל מגוונות ובמצבים משתנים ושאפשר ליישמה בכל מקום ובכל זמן. כלומר יישומה אינו תלוי במרחב הפיזי – גן, בית ספר או כל מסגרת אחרת, ואינו תלוי בזמן – זמן שגרה או זמן חירום. מאחר שהחינוך הפורמלי אינו גמיש במהותו הוא אינו עונה על הגדרה זו ולכן חשוב לשלב בו את הגישה הבלתי פורמלית שכן היא גמישה במהותה.

הגישה הבלתי פורמלית מאופיינת בקשר קרוב של המבוגר אל הילד והנער מתוך היכרות אישית, הקשבה, יצירת דיאלוג ותמיכה רגשית. זוהי גישה הוליסטית, מעצימה וחברתית הרואה את הילד והנער על מכלול צדדיו, צרכיו, קשייו ויכולותיו ושואפת כל העת לחזקו. גישה זו הולכת יד ביד עם עקרון הגמישות הפדגוגית. גמישות פדגוגית משמעה התאמת הלמידה לצרכים של הלומדים מתוך התרכזות בהם ולא במורה. ליועץ החינוכי תפקיד חשוב ביותר בקידום פדגוגיה גמישה מתוך הגישה הבלתי פורמלית. במציאות היוסיומית של בית הספר אנו פוגשים לעיתים מורים ומחנכים הפועלים בדרך פורמלית וקשוחה מאוד ועם פחות הקשבה לילדים. תפקידו של היועץ החינוכי הוא לנסות ליצור תהליך פסיכופדגוגי ומערכתי שיקדם את הגישה הבלתי פורמלית, את ההכלה ואת הפדגוגיה הגמישה בקרב המורים והמחנכים. תהליך זה כולל פעולות להקניית כלים של הלמידה החברתית רגשית (SEL) בקרב המורים והמחנכים. אך אין זה דבר שפשוט לעשותו כלל וכלל שכן גישות חינוכיות פורמליות ושנים רבות של עבודה בגישה זו מקשים על אנשים להיפתח לרעיונות חדשים ובוודאי שלעשות שינוי. דרוש תהליך ארוך וסבלנות רבה כדי שיהיה אפשר להגיע להישגים בעלי משמעות. אולם התמדה ואמונה בדרך לצד השתתפות פעילה של היועץ בהוראה בכיתה ובפתרון של בעיות עם תלמידים והורים עם המורים והמחנכים מאפשרים הצלחה ביצירת שינוי אמיתי בגישה החינוכית ובניסיון החינוכי. לא פעם ילדים אומרים שהם שונאים את בית הספר, הם מנסים להתחמק מימי לימוד ומנסים להישאר בבית בתירוצים כגון כאבים, מחלות, עייפות וכו'. מדוע כך הדבר? הרבה פעמים התשובה נעוצה בחוויה הבית ספרית שהיא אינה מטיבה לילד מכל מיני סיבות כמו כישלונות בלמידה, קשרים חברתיים ויחסים לא טובים עם מורים. הסיבות האלה הן בין

הסיבות לעלייה בסיכון לנשירה סמויה ובהמשך לנשירה גלויה מהלימודים שמשמשת סיכון עיקרי לילדים ולנוער (טנא, 2006). מבחינת המורים תפקידו העיקרי של היועץ החינוכי הוא לתווך את הגישה הבלתי פורמלית לתוך החינוך הפורמלי, ולעזור למורים להיות גמישים יותר, קשובים יותר ונגישים יותר לילדים ולנוער – דבר שיכול לצמצם את סכנת הנשירה.

סיכום

החינוך הפורמלי והחינוך הבלתי פורמלי משלימים זה את זה. שניהם חיוניים וחשובים ויש למצוא את האיזון ביניהם ולמקסם את היתרונות של כל אחד מתוך ההבדלים הקיימים. מצד אחד חשוב שהחינוך הפורמלי יסגל לעצמו את הגישה והכלים הבלתי פורמליים, ומצד אחר חשוב שהחינוך הבלתי פורמלי יתקדם ויהפוך למקצוע אקדמי בדומה לחינוך הפורמלי. חשוב לאפשר לכל ילד ונער ליהנות הן מהמסגרת החינוכית הפורמלית הן ממסגרת חינוכית בלתי פורמלית. כאן יש חשיבות ליותר עזרה וקבלת אחריות של המדינה על החינוך הבלתי פורמלי באופן שיהיה מונגש לכלל הציבור ולא רק לעשירים. לכן לדעתי צריך ואפשר ליצור תמהיל נכון של חינוך פורמלי עם חינוך בלתי פורמלי שייתן פתרון חינוכי מיטבי לילדים ולנוער בישראל באחריות המדינה.

המודל המוצג נותן לחינוך הבלתי פורמלי הגדרה ברורה יותר ופשוטה יותר מכיוון שהוא מאפיין אותו בשלושה ממדים עיקריים: ממד המסגרת, ממד הלמידה וממד הגישה, ומסביר את מאפייניהם ואת יחסי הגומלין שביניהם. כמו כן המודל מתאר את האופן שאפשר להטמיע את החינוך הבלתי פורמלי לתוך החינוך הפורמלי ולשלב את החינוך הפורמלי עם הבלתי פורמלי בפרקטיקה של היום-יום. ההגדרות שהמודל מציג יכולות לשמש בסיס למחקר עתידי שיבחן את היישום של עקרונות החינוך הבלתי פורמלי במסגרות הפורמליות והבלתי פורמליות, ואת ההשפעה שתהיה להם על הילדים והנוער. ככל שנקיים בתוך מסגרות החינוך הפורמלי פעילויות שהן בלתי פורמליות, כן נעשיר את החינוך, ננעים לילדים את הלמידה ונחזק את תחושת השייכות שלהם לבית הספר.

רשימת מקורות

טנא, צ' (2006). תופעת ההימנעות מבית הספר – פוביה או סרבנות? **מגמות**, 44(2), 333–353.

כהן, א"ע (1999). החינוך הבלתי פורמלי – מחינוך משלים למקום מרכזי במערכת החינוך. בתוך א' פלד (עורך), **יובל למערכת החינוך בישראל** (כרך ג, עמ' 1181–1197). משרד החינוך התרבות והספורט.

כהנא, ר' (ח"ת). **הממדים של החינוך הבלתי פורמלי על פי כהנא**.
<https://quizlet.com/70403955/3-kahane-flash-cards>

כהנא, ר' (2012). לקראת תיאוריה של בלתי פורמליות והשלכותיה על הנעורים. בתוך ת' רפפורט וא' כהנא (עורכים), **הסדר החברתי והקוד הבלתי פורמלי** (עמ' 21–44). רסלינג.

הכנסת. (2016). **חוק לימוד חובה, התש"ט-1949**. <https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawPrimary.aspx?t=lawlaws&st=lawlaws&lawitemid=2000752>

לויתן, א' (2016). **חתימה אל העצמי: הפסיכותרפיה ההומאניסטית של קרל רוג'רס**. אדוואנס הוצאה לאור.

למפרט, ח' (2009). על הצורך בביטול ההבחנה בין חינוך פורמלי לבלתיפורמלי. **ירחון מכון מופ"ת, 37, 3-4**.

פירסטטר, א' ואפרת, מ' (2014). דפוסים חברתיים-תקשורתיים של ילדים בגן הפועל בגישת החינוך הדיאלוגי. **רבגוניים, 14, 11-48**.

קורצ'אק, יי (1973). **בני האדם הם טובים** (א' בוכנר, מתרגם, א' אבדי, מאייר). יסוד.

רייכל, נ' (2009). חינוך בלתיפורמלי – למה הכוונה? **ירחון מכון מופ"ת, 37, 5-8**.

שמידע, מ' ועירם, יי (2004). החינוך הבלתיפורמלי במערכת החינוך הממלכתית-הדתית בישראל: פרספקטיבה היסטורית-פילוסופית. בתוך ז' גרוס ויי דרור (עורכים), **חינוך כאתגר חברתי** (עמ' 101-109). הוצאת רמות – אוניברסיטת תל אביב.

שמידע, מ' ורומי, ש' (2007). מהות החינוך הבלתי פורמלי, גישות תאורטיות והגדרות. בתוך ש' רומי ומ' שמידע (עורכים), **החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה** (עמ' 11-28). הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית.

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>

Cohen, E. H. (2001). A structural analysis of the R. Kahane code of informality: Elements toward a theory of informal education. *Sociological Inquiry*, 71(3), 357-380. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.2001.tb01117.x>

Cronbach, L. J. (1977). *Educational psychology* (3rd ed.). Harcourt Brace Jovanovich.

Efrat, M. (2022). *The dialogical kindergarten*. BooxAi.

Heath, S. B. (2001). Three's not a crowd: Plans, roles, and focus in the arts. *Educational Researcher*, 30(7), 10-17. <https://doi.org/10.3102/0013189X030007010>

Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Prentice-Hall.

Maslow, A. H. (1963). The need to know and the fear of knowing. *Journal of General Psychology*, 68(1), 111-125. <https://doi.org/10.1080/00221309.1963.9920516>